

Boekbesprekingen

R. Tielman, *Homosexualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging (diss.)*, Boom, Meppel, 1982, prijs f 47, 335 p.

Met zijn studie 'Homosexualiteit in Nederland' wil Tielman een sociologische beschrijving en analyse geven van de maatschappelijke achterstelling van homoseksuele mannen en vrouwen, en de veranderingen die daarin – vooral deze eeuw – zijn opgetreden. Geen geringe opgave, gegeven het feit dat er pas gedurende de laatste jaren stelselmatig onderzoek wordt gedaan naar de geschiedenis van homoseksuelen in Nederland.

In globale lijnen passeren de klassieke oudheid, de middeleeuwen, reformatie en contra-reformatie, de sodomietenvervolgving van 1730-1731 en de 19e eeuw de revue, om zo te komen tot het jaartal 1897; oprichting in Berlijn door Magnus Hirschfeld van het 'Wissenschaftlich Humanitäres Komitee', de *allereerste georganiseerde homoseksuele emancipatiebeweging* ter wereld. Het Duitse WHK stelt zich ten doel: de afschaffing van paragraaf 175 die de 'tegennatuurlijke ontucht' tussen mannen ongeacht hun leeftijd strafbaar stelde, het geven van wetenschappelijk verantwoorde voorlichting over homoseksualiteit en de bevordering van de bewustwording van homoseksuelen. In 1911 richt jhr. mr. J.A. Schorer, medewerker van Hirschfeld, het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee op en kondigt direct actie aan tegen het in hetzelfde jaar aangenomen wetsartikel

248 bis (dat seksueel contact tussen volwassenen en jongeren onder 21 jaar van hetzelfde geslacht strafbaar stelt): 'die aktie zal niet uitgaan, althans zeker niet uitsluitend van homoseksueelen maar van heteroseksueelen, die van zo'n strafrechtelijke inmenging in het particuliere leven niet willen weten, die zich tegen zo'n kerkelijke dwingelandij en inquisitie verzetten'.

Op heldere wijze en in boeiende betoogtrant behandelt Tielman achtereenvolgens: Nederlandsch Humanitair Komitee (1911-1940); De tweede wereldoorlog (1940-1945); Cultuur- en Ontspanningscentrum (1946-1964); Nederlandse Vereniging van Homofielen COC (1964-1971); Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homosexualiteit COC (1971-1981).

Hij geeft aan hoe het *Nederlandsch Humanitair Komitee* vooral naar buiten was gericht. De doelgroep bestond uit sleutelfiguren in de samenleving die voorgelicht moeten worden. Het juridische en wetenschappelijke streven was gericht op 'Aufklärung'; het betrof hier niet zozeer een politieke strijd voor hervorming van maatschappelijke structuren.

De *Duitse bezetting* bracht de verordening met zich mee 'ter bestrijding van de tegennatuurlijke ontucht'. Deze verordening had uitsluitend betrekking op mannen. Tielman beklemtoont dat men de gevolgen van deze *chantage-wetgeving* niet moet onderschatten: 'Ook al zijn er geen duizenden slachtoffers

die direct zijn vervolgd (in tegenstelling tot de situatie in Duitsland waar homoseksuelen vooral in de tweede helft van de jaren dertig zijn vervolgd, in concentratiekampen ondergebracht en daar zijn vele tienduizenden van hen gestorven), indirect leefden homoseksuelen en vermoedelijk nog meer 'verdachten' onder voortdurende dreiging. Het is juist deze dreiging die in de naoorlogse geschiedschrijving niet "vergeten" had mogen worden'.

Het *Cultuur- en Ontspanningscentrum* was aanvankelijk erg op subculturele socialisatie gericht. De vorming van de Kleine Kring betekende dat allerlei sprekers van buiten uit werden uitgenodigd, waardoor sleutelfiguren uit de samenleving met het COC in aanraking kwamen en COC-leden met hen. Toch heerst er volgens Tielman in de jaren '50 nog een politieke windstilte rond het COC dat zich nog tevreden stelt met het veilig stellen van de schuilkamer voor homofielen en het werken achter de schermen. Begin van de jaren zestig waren er een aantal ontwikkelingen die het onderwerp homoseksualiteit tot een landelijk actueel 'topic' maakten. Zo diende het COC in 1961 voor het eerst een verzoek in om Koninklijke Goedkeuring wat in 1963 werd afgewezen 'op gronden, ontleend aan het algemeen belang'. Eveneens in 1961 hield de sociaal-psychiater Trimbos zijn veel beluisterde serie radiolezingen over homoseksualiteit voor de KRO, verscheen van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid het 'Pastorale Cahier' over homoseksualiteit en verscheen vanuit protestants kring de bundel 'De homoseksuele naaste'. Wanneer de Morele Herbewapening in 1962 en 1963 infame aanvallen in grote advertenties in vele dagbladen op homoseksuelen doet, levert dat een storm van kritiek op.

Tijdens de periode van de *Nederlandse Vereniging van Homofielen*, COC (1964-1971) profileert de homo-beweging zich duidelijk. In 1964 ontstaat vanuit het COC de Stichting Dialoog die 'de aansluiting hoopt te bevoorleden tussen de emancipatietendenzen in homofiele kring met moderne maatschappelijke ontwikkelingen'. In 1967 doet het COC een tweede poging tot het verkrijgen van Konink-

lijke Goedkeuring, hierin gesteund door landelijke organisaties op het terrein van Volksgezondheid en Welzijn. Dit verzoek wordt in 1968 door de Minister van Justitie afgewezen vanwege zijn fundamentele bezwaar tegen opname van contactadvertenties van gehuwden in het Verenigingsorgaan van het COC. In 1967 en 1968 ontstaan in verschillende universiteitssteden Studenten-Werkgroepen-Homoseksualiteit (SWH) die met elkaar een landelijke Federatie (FSWH) vormen. Het devies van de FSWH was 'integratie door confrontatie'. Door de werkgroepen werden nieuwe actievormen ontwikkeld en integratiefeesten gehouden. Via de actiegroep 'Nieuw Lila' heeft de FSWH in 1969 geprobeerd om het COC in een meer maatschappijkritische koers te sturen. Enige homofiele jongerensociëteiten werden in 1967 en 1968 opgericht, in Amsterdam werd in 1968 de Schorerstichting, consultatiebureau voor homofielen, geopend en in hetzelfde jaar verscheen van sociaal-psychiater Sengers het voor de homoseksuele emancipatiebeweging belangwekkende boek 'Gewoon hetzelfde? Een visie op vragen rond de homofilie.'

Vanaf 1971 heet het COC de *Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit*. Die periode is gekenmerkt door een grote actiebereidheid, bijvoorbeeld met betrekking tot de omroepen, het bedrijfsleven, de krijgsmacht en de huisvesting. De emancipatie van homoseksuele mensen raakt in een stroomversnelling. In 1971 wordt artikel 248bis uit het wetboek geschrapt. De Koninklijke Goedkeuring wordt in 1973 aan het COC verleend. In plaats van een opvang bij moeilijkheden komt in het COC de introductie in subcultuur en emancipatiebeweging naar boven. Het weerbaar maken van homoseksuelen prevaleert. Het COC waaiert zowel regionaal als functioneel (in de vorm van in onderwerpen gespecialiseerde homo-groepen) uit. Wat betreft de strategie van het COC treedt er een verschuiving op van het sleutelfigurenmodel naar het basismodel in de emancipatiebeweging. In 1975 houdt het COC feitelijk op het centrale machtscentrum te zijn waar alle lijnen van de emancipatiebeweging bijeen ko-

men en er ontstaat een enigszins anarchistisch aandoende veelheid van groepen met grote of volledige autonomie. Sindsdien wordt in de homobeweging als basisbeweging meer dan ooit tevoren aandacht besteed aan datgene wat leeft onder de homoseksuele mannen en vrouwen zelf: vormgeving aan eigen man-respectievelijk vrouw-zijn, homoseksueel (pleeg)ouderschap, kunstmatige inseminatie van lesbische vrouwen, toewijzing van kinderen bij echtscheiding aan een homoseksuele ouder, etc. Homoseksuelen laten hun levensstijlen op vanzelfsprekende wijze zien; homoseksuele identiteit als schepping van homoseksuelen zelf en niet langer het produkt van een discriminerende omgeving.

De beschrijving en analyse door Tielman van de geschiedenis van de homoseksuele emancipatiebeweging hebben mij erg geboeid. Niet alleen vanwege de vele door hem goed gedocumenteerde gebeurtenissen en ontwikkelingen, maar ook door het bredere maatschappelijk kader waarin hij deze plaatst. Zo wijst hij op de samenhang tussen de opkomst van de *arbeidersbeweging* en de *vrouwenbeweging* enerzijds en de homo-beweging anderzijds; en op het samenvallen van de *studentenbeweging* van de jaren zestig, de *tweede feministische golf* en de heropleving van de homo-beweging aan het eind van de jaren zestig.

Tielman gaat in navolging van Straver uitvoerig in op het profijt dat het COC heeft gehad van de *verzuiling* in Nederland. Vanwege de verzuiling heeft het werkkader bij wijze van spreken zo voor het grijpen gelegen. Dit heeft vermoedelijk tot gevolg gehad dat het accent is komen te liggen op een pragmatische benadering van de emancipatie en dat de emancipatiebeweging niet gekenmerkt wordt door grote ideologische veldslagen. Volgens Tielman heeft de COC-voorhoede tot op grote hoogte goed aangevoeld wat in de achterban en in de samenleving heeft geleefd.

In de studie komen (soms grote) *verschuivingen in houding* aan de orde zoals die zich in de loop van jaren hebben voorgedaan. Bijvoorbeeld met betrekking tot de *overheid*: in tien jaar tijd is een overheid die door onthou-

ding van rechtspersoonlijkheid aan het COC bij uitstek zelf discrimineerde, veranderd in een overheid die de discriminatie strafbaar wil gaan stellen. Of met betrekking tot de *wetenschap*: hier een ontwikkeling van de theorie van het derde geslacht (d.w.z. de tussenvorm tussen mannen en vrouwen als natuurlijke variant, waardoor een biologische identificatiemogelijkheid wordt geboden aan mensen die zich daarvoor alleen maar als zondig hebben kunnen zien) naar onderzoek naar de structurele oorzaken van discriminatie en onderzoek naar leefstijlen van homoseksuele mannen en vrouwen.

Ik acht het van groot belang dat Tielman de *lesbische beweging* nadrukkelijk in zijn onderzoek heeft betrokken, zij het op rudimentaire wijze. Ik ben het met hem eens dat de geschiedenis van de homoseksuele vrouwen in Nederland nog slechts zeer onvolledig in kaart is gebracht.

Van 1964 tot 1980 ben ik actief betrokken geweest bij de ontwikkeling van de psychosociale (dit in tegenstelling tot de psychopathologische) onderzoeksbenadering van homoseksualiteit. Van zeer nabij heb ik dan ook die emancipatieperiode meegeemaakt. Het proefschrift van Tielman bracht mij opnieuw in contact met vele, indertijd ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen. Van min of meer naast elkaar staande evenementen werden deze voor mij tot *betekenisvolle merkstenen* van homoseksuele emancipatiestrijd in Nederland.

Tielman is vanuit zijn functies (van 1971 tot 1975 algemeen secretaris van het COC; sinds 1977 algemeen voorzitter van het Humanistisch Nederland) heel nauw betrokken (gewest) bij de geschiedenis van de homoseksuele emancipatiebeweging die hij beschrijft. Daar zijn voordelen aan verbonden, maar onvermijdelijk ook enkele blinde vlekken. Het lijkt me daarom van groot belang dat ontwikkelingen waaraan door verschillende partijen is gewerkt en waarover door hen is gestreden, ook worden geanalyseerd en beschreven vanuit de *verschillende optieken*. Hierbij denk ik onder andere aan een inbreng van de kant van de katholieke en protestantse stroming en van

de kant van de lesbische beweging met betrekking tot hun respectievelijke rollen in het emancipatieproces rondom homoseksualiteit.

Een vraag die mij na bestudering van het proefschrift meer en meer is gaan boeien, is die naar de geschiedenis van de homoseksuele emancipatiebeweging in landen als de Verenigde Staten, Engeland, West-Duitsland, de Scandinavische landen en België. In Nederland heeft de verzuiling een positieve hefboomfunctie vervuld. Van welke emancipatiebevorderende respectievelijk -tegenwerkende krachten is er in genoemde landen sprake?

Tielman heeft voor Nederland een eerste schets van een nog onbeschreven gebied gegeven. Voor de homoseksuele emancipatiebeweging zal deze reflectie over zichzelf zeker haar nut afwerpen. Ook voor andere emancipatiebewegingen valt hieruit, zeker in strategische zin, veel te leren.

Tot slot een 'cri de coeur': een categorie Nederlanders aan wie de geschiedenis van de homoseksuele emancipatiebeweging niet onthouden mag worden vormt de *schoolgaande jeugd*. Hier ligt een wezenlijke intermediërende taak voor leerplanontwikkelaars voor inhoudsgebieden als geschiedenis, godsdienst en maatschappijleer. Jongeren krijgen zo oriëntatie- en identificatiemogelijkheden met betrekking tot homoseksualiteit aangeboden; zij kunnen met homoseksualiteit leren omgaan.

Geert Sanders

Th.A.J.M. Jonkergouw, Vakbondsleiders in Nederland. Van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar, (diss.), Hilversum, 1982, 620 p.

Wie een boek van ruim 600 p. schrijft, verplicht zich ertoe een dergelijk buitensporige omvang te rechtvaardigen door materiaal van een zodanige rijkdom te presenteren of door een betoog te voeren dat zo strak van opzet is, dat duidelijk wordt, dat hij met minder

niet toekon. Het één noch het ander is bij Jonkergouws dissertatie het geval. Naar mijn stellige overtuiging zou het boek tot éénderde van zijn huidige omvang terug te brengen zijn zonder aan informatieve waarde te verliezen.

Om te beginnen enkele opmerkingen over de opzet van het betoog. Jonkergouw schrijft alsof hij hoogst persoonlijk het wiel nog heeft moeten uitvinden. Lange betogen over de Nederlandse economische orde, over de aard van het vakbonds fenomeen, over de vakbond als organisatie, over sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit, over het ontstaan van de drie erkende vakcentrales rijgen zich aaneen. Ze doen het voorkomen als had Jonkergouw een publiek van ongeletterde lezers voor ogen, dat op al deze terreinen moest worden ingeleid. Voorwaar niet het publiek waaronder een dissertatie haar lezers vindt. Storend is het ook zich door lange citaten en samenvattingen te moeten heenwerken. Van een schrijver van een wetenschappelijk werk verwacht ik dat hij beknopt aangeeft wat uit zijn lectuur van belang is gebleken voor zijn betoog en niet dat hij zijn boek vult met wat anderen schreven. De lezer is mans genoeg om desgewenst de geciteerde schrijvers erop na te slaan. Sterker nog, het selecte lezerspubliek van een dissertatie kent waarschijnlijk de meeste der geciteerde publikaties.

Bij dit alles bleef onduidelijk wat de betekenis van al die literatuur voor het onderwerp van de dissertatie was. Het sterkst had ik daar last van bij de uitvoerige bespreking van de studie van Mills over vakbondsleiders in de VS. Wie de grote verschillen tussen de Amerikaanse en Europese vakbeweging kent, ligt de vraag op de tong of Mills' bevindingen zonder meer voor de Nederlandse vakbondsleiders opgaan. Een vraag die men tevergeefs zoekt in Jonkergouws studie. Dergelijke bezwaren kunnen een boek onleesbaar maken, ze hoeven de wetenschappelijke waarde ervan nog niet te niet te doen. Echter, ook op dit punt heb ik mijn twijfels. Ik vind Jonkergouws dissertatie een vooringenomen boek. Het wil een antwoord geven op drie vragen: 1. is de economische orde sinds de opkomst van de vakbeweging fundamenteel veranderd? 2. is de

vakbeweging nog oppositioneel of is zij als gevolg van een verdergaande maatschappelijke ingroei, integratiegericht? 3. wat is er in de loop der tijd in relatie tot het voorgaande gebeurd met de aard en het type leiderschap van de vakbeweging? Van meet af aan is duidelijk dat Jonkergouw zijn antwoorden al klaar heeft. De economische orde is fundamenteel niet veranderd. De vakbeweging is integratiegericht geworden. De vakbondsleiders zijn bureaucratisch, autoritair en elitair geworden en spannen met de ondernemers en de staat samen tegen de werknemers.

Van een serieuze bewijsvoering van deze stellingen is amper sprake. Er wordt veel beweerd en weinig bewezen. Vaak bestaat het bewijs uit niet veel meer dan de beweringen van anderen zonder dat duidelijk is waar die hun stellingen op baseren en waarom juist deze selectie van auteurs dient te worden geloofd. Enkele voorbeelden van de missers waartoe een dergelijke veronachtzaming van de empirie kan leiden. Op p. 179 stelt Jonkergouw dat 'nieuw beleid doorgaans pas van de grond komt als het door de leden was afgedwongen, bijv. doordat zij hun lidmaatschap opzegden'. Empirische studies geven weinig grond aan de veronderstelde simpele relatie tussen kritiek op het bondsbeleid en bedanken als lid van een bond. Op p. 503 valt te lezen dat 'Ideologische binding van de leden aan hun organisatie een marginaal verschijnsel is'. Ook hiervoor geven empirische studies weinig grond. In de studies die ik ken, zijn rond 20% van de leden met een dergelijke binding geen uitzondering. Op meerdere plaatsen in zijn boek verklaart Jonkergouw de 'ijzeren wet van Michels' van toepassing op de Nederlandse vakbeweging. Hij ziet daar een symptoom van ingroei en integratie in de economische orde in. In dit verband is interessant dat Batstone et al. voor de shop steward-organisatie in hun onderzoeksbedrijf ook concluderen dat de 'ijzeren wet van Michels' opgaat. Moeten we hieruit nu concluderen dat de shop steward-organisatie ingegroeid is in de economische orde? Ook een onderzoek als dat van Gamson naar Amerikaanse protestbewegingen laat zien dat er geen simpele

relatie is tussen bureaucrativering en andere kenmerken van een protestbeweging. Kortom de relatie tussen bureaucrativering en oligarchisering enerzijds en ingroeien van een organisatie in het maatschappelijk bestel anderzijds is waarschijnlijk niet zo simpel als Jonkergouw suggereert.

Het duidelijkst doet de vooringenomenheid van de studie zich gevoelen bij de zogenaamde ingroei van de vakbeweging. Om de vraag te beantwoorden of de relatie van de vakbeweging tot de economische orde positioneel dan wel integratief is, somt Jonkergouw een aantal indicatoren voor elk van beide op. Bij deze indicatoren zijn de nodige kanttekeningen te plaatsen. Om te beginnen komen ze uit de lucht vallen. Het kan best zijn dat de auteur na zorgvuldig afwegen tot deze en geen andere kwam, uit zijn boek blijkt dat niet. Bovendien kan ik niet inzien waarom zaken als afkeuring van interne oppositie, een strakke hiërarchische organisatie, de opbouw van een wetenschappelijk apparaat ter beleidsondersteuning, de groeiende omvang van het bestuur, de opname in het bestuur van personen met een white-collar arbeidsverleden e.d., indicatief zouden zijn voor integratief gedrag. Evenmin kan ik inzien waarom zaken als democratiseren van de vakbondsorganisatie, het oprichten van eigen instellingen, het hard maken van eisen ter mobilisatie van ledenmassa's, het uitroepen van stakingen en demonstraties, het uitoefenen van druk op parlement en regering, het bevorderen van bedrijvenwerk indicatief zijn voor positioneel gedrag.

Jonkergouw laadt de verdenking op zich eerst te hebben besloten dat de Nederlandse vakbeweging geïntegreerd is in de economische orde om vervolgens de kenmerken van de Nederlandse vakbeweging te nemen als indicatoren voor integratief gedrag en tenslotte op grond van die indicatoren te concluderen dat de Nederlandse vakbeweging zich integratief gedraagt. Voor een logisch verantwoorde probleemstelling kan men wel vertrekken vanuit de aanname dat de Nederlandse vakbeweging ingegroeid is om vervolgens vast te stellen wat de kenmerken van deze vakbewe-

ging zijn. Echter, het past dan niet deze kenmerken te generaliseren tot algemene indicatoren voor integratief vakbondsgedrag. Een andere route is dat men uit een algemenere theorie op navolgbare wijze indicatoren afleidt en op grond van verzamelde evidentie conclusies over de Nederlandse vakbeweging trekt. Jonkergouws studie hangt ergens tussen deze twee routes in. De werkwijze lijkt gewaarlijk circulair.

Ik heb bij deze kwestie wat uitvoeriger stil gestaan, omdat de auteur op grond van deze in mijn ogen gebrekkige bewijsvoering tot conclusies en projecties komt die er niet om liegen. Wat te denken van uitspraken als 'de vakbeweging is een enclave voor technocraten en expertocraten' (p. 503), of, 'de samenwerking met ondernemers- en staatsmacht leidt feitelijk tot disciplineren van de eigen achterban' (p. 503), of, 'reacties zijn dan ook altijd defensief en pragmatisch, met een vleugje verstorven ideologie' (p. 504). Ze staan er alsof er een deugdelijke bewijsvoering aan voorafgegaan is, terwijl daar naar mijn mening geen sprake van is.

Alvorens verder op de conclusies in te gaan, moet ik nog één en ander opmerken over wat ik het interessantste deel van het boek vind. Interessant vanwege de unieke verzameling empirisch materiaal die bijeengebracht is. Ik bedoel de studie over bezoldigde bestuurders der drie vakcentrales. Op het gevaar af op slakken zout te leggen, kan ik het niet nalaten mijn bevreemding erover uit te spreken dat Jonkergouw het 600 p. lang volhoudt om van vakcentrales te spreken, terwijl het toch echt vakcentrales moet zijn. Ook geef ik er de voorkeur aan te spreken van een studie over bezoldigde bestuurders in plaats van een onderzoek onder bezoldigde bestuurders. Dit laatste suggereert dat alle bestuurders geïnterviewd zijn, wat niet het geval is. Evenmin vind ik het juist om in dit deel en ook in de conclusies nog te spreken over het leiderschap van de vakbeweging. Het onderzoeksgebied was nl. veel beperkter, te weten de bestuursleden van de drie vakcentrales.

De presentatie van de onderzoeksgegevens is ongelukkig. Voor de belangrijkste consta-

teringen was het niet nodig geweest om de loopbaan van elke vakbondsbestuurder in extenso weer te geven. Bovendien vinden talloze herhalingen plaats doordat per onderscheiden periode het doopceel gelicht wordt van nieuwkomers, achterblijvers en vertrekkers. Het feit dat de nieuwkomers in de ene periode de achterblijvers en vertrekkers in de volgende periode zijn, leidt regelmatig tot herhaling van reeds bekende feiten. Eigenlijk wordt het verhaal pas interessant als de bevindingen over de gehele periode in de tijd worden uitgezet, zodat wijzigingen zichtbaar worden. Wat mij betreft, vormt dit de harde kern van de studie. Spijtig genoeg ontbreken juist hier nogal eens interpretaties. Hier wreekt zich dat Jonkergouw er niet toe gekomen is zich af te vragen wat de betekenis van gegevens als het opleidings- en beroepsniveau, de leeftijd, e.d. van nieuwkomers, achterblijvers en vertrekkers onder de bondsbestuurders is voor zijn probleemstelling. Een uitzondering vormt wat dit betreft de rekrutering van bestuurders uit het vakbondsapparaat. Deze kon gerelateerd worden door de reeds besproken indicatoren van integratief gedrag. Echter, hier doet zich een ander probleem voor. Het blijft onverklaard waarom tot 1950 het beeld ongewijzigd blijft en zich juist na 1950 een sterke toename van bestuurders uit het vakbondsapparaat voordoet.

Zou het soms zijn dat dit gegeven slecht past in Jonkergouws opvatting dat de ingroei van meet af aan heeft plaatsgevonden? Jammergenoeg ontbreekt informatie over hoe de ideologie en filosofie van de vakbondsleiders zich ontwikkelde. Was dit niet uit het beschikbare materiaal te halen? Overigens weerhoudt dat de auteur er niet van om op p. 506 te concluderen dat de ideologie en filosofie van de vakbondsleiders tot beslissingen leidden die 'voornamelijk aanpassend van aard' waren.

Tot slot een enkele opmerking bij de samenvattende en concluderende hoofdstukken. Allereerst vind ik het bezwaarlijk om in een samenvatting termen aan te treffen die nog niet eerder in de dissertatie ter sprake kwamen. Zo is ineens sprake van een harmoniemodel en een conflictmodel en valt voor

het eerst te lezen dat de vakbeweging aanvankelijk een charismatisch leiderschap kende.

Voorts kan ook Jonkergouw de neiging niet onderdrukken om de relativeringen waarmee de voorgaande hoofdstukken nog wel gelardeerd waren, te laten varen. Voorzichtige constatering worden onomstotelijke zekerheden. Enkele voorbeelden daarvan gaf ik al. Ik kan niet nalaten er nog een paar te geven. De prijs die de vakbeweging voor haar ingroei heeft moeten betalen was niet gering, meent Jonkergouw. 'Zij verloor haar vrijheid. Politiek ideologische inspiratie werd vervangen door techno- en expertocratie, een bureau van rekenmeesters (. . .). De verenigingsdemocratische organisatiestructuur bleef formeel overeind maar werd feitelijk vervangen door een oligarchische, autoritair optredende elite, gesteund door een professioneel en bureaucratisch apparaat' (p. 504). 'Zo zal baantjesjagerij, carriërisme en conformisme eerder regel dan uitzondering zijn. Ideologische bevolgenheid en ongewone maatschappelijke experimenteerlust zullen het onderspit delven ten opzichte van technische deskundigheden voor de conferentie- en onderhandelingstafel' (p. 507). De bewijzen voor dit soort uitspraken waarmee de conclusies volstaan, worden in de voorgaande hoofdstukken niet geleverd. Ik ontzeg Jonkergouw niet het recht om waardevolle sociologie te bedrijven en evenmin om een polemiserende toon te voeren. Echter, nu hij voor zijn polemieek over de vakbondsstrategie de vorm van een dissertatie gekozen heeft, mogen wetenschappelijke criteria worden aangelegd.

Een eerste vereiste is dan een deugdelijke bewijsvoering van hetgeen men te beweren heeft en hieraan ontbreekt het nogal eens in Jonkergouws studie. Jonkergouw moet een gigantische hoeveelheid werk gehad hebben aan dit proefschrift. Het is tenslotte geen kleinigheid om bondsbladen vanaf 1909 te bestuderen. Ook het onderwerp van zijn dissertatie is belangrijk, terwijl er nog weinig studie van gemaakt is. Toch heb ik niet de indruk dat deze studie de problematiek van het vakbondsleiderschap erg veel verhelderd heeft. Weliswaar levert Jonkergouw een interessan-

te bijdrage aan de polemieek over de vakbondsstrategie, maar daarvoor had hij met de laatste 25 pagina's van zijn proefschrift kunnen volstaan.

P.G. Klandermans

Tj. van Dellen, Sport en Systeem. De systeem-functionalistische sociologie van de sport en het sportonderwijs, De Vrieseborch, Haarlem, 1981, prijs f 25,50

Met de 134 pagina's van 'Sport en Systeem' kan de lezer precies één werkdag bederven. Na 116 pagina's leesverdriet van de wereldvreemdheid, onzin en kromme redeneringen waarmee sport vanuit een systeem-functionalistisch perspectief mishandeld wordt, bekend ook de schrijver van mening te zijn dat dit perspectief vrijwel niet bijdraagt tot kennisvermeerdering van sport, te veel nadruk legt op de rol van culturele waarden, en dat samenlevingen niet als systemen beschouwd kunnen worden. Ook vindt hij dat de onderzoekspraktijk die met de systeem-functionalistische benadering verbonden is, het variabelenonderzoek, geen afdoende argumenten oplevert om uitspraken over de functies van sport ten aanzien van socialisatie en stratificatie te staven, terwijl bovendien de neiging bestaat om uit correlaties oorzakelijke verbanden af te leiden. Iemand die terecht zoveel afstand neemt van zijn eigen werk zou het lezerspubliek dat werk behoren te besparen.

Toch had Dellen een interessant boek kunnen schrijven. De opzet die hij heeft gekozen, zit uitstekend in elkaar. Hij heeft een inleiding in de sportsociologie geschreven, waarbij consequent van één theoretisch perspectief is uitgegaan. Hierdoor kon hij vermijden dat de inleiding een uit allerlei theoretische richtingen bijeengeraapt allegaartje van stukjes sportsociologie werd. In de eerste drie hoofdstukken wordt beknopt, maar niet onbekwaam, de parsoniaanse visie op de samenleving als systeem behandeld. Aan de hand van de theorie leidt Dellen een aantal 'kijkinstructies' af voor de onderzoeker van sport. Deze

instructies hebben betrekking op 1. de relatie tussen de opkomst en de aard van de sportbeoefening en dominante maatschappelijke waarden, 2. de integratieve functies van sport, 3. de socialisatiefuncties, 4. de relatie tussen sport en stratificatie en 5. de sportgroep als sociaal systeem. Aan ieder van die kijkinstructies wordt vervolgens een hoofdstuk besteed. Het droevige van deze hoofdstukken is echter dat er niet serieus in bekeken wordt of de verwachtingen die men op grond van de systeem-functionalistische theorie over bepaalde aspecten van sport heeft, juist blijken. Er worden alleen voorbeelden genoemd die met de verwachtingen in overeenstemming zijn, terwijl even voor de hand liggende voorbeelden die er niet mee in overeenstemming zijn, achterwege blijven. Zo wordt in het hoofdstuk over sport en waarden gesteld dat de dominante waarden van het westen gelijkheid, prestatie en rationaliteit zijn. Die waarden verklaren de grote bloei van sport in het westen, want sport is daar voornamelijk prestatiesport en daarin worden de dominante waarden tot uitdrukking gebracht. Mijn bezwaar gaat nog niet eens uit naar de redenering op zich, maar wel naar het achterwege laten van tegenvoorbeelden. Heel lang wordt al gesteld 'deelnemen is belangrijker dan winnen'. Het aantal zogenaamde 'recreatiesporters' overtreft al lange tijd het aantal 'prestatiesporters'. Door na te gaan in hoeverre dit soort verschijnselen ook met het systeem-functionalisme verklaard kunnen worden, had Dellen een interessant onderzoek naar de grenzen van de systeem-functionalistische theorie kunnen doen en de betekenis ervan voor de studie van sport kunnen bepalen.

In het hoofdstuk over systeemintegratie wordt de identificatie van de sportliefhebber met zijn favoriete club of team uiteengezet, vechtpartijen tussen supportersgroepen komen niet aan de orde. Bij de algemene schematische beschrijving van het socialisatieproces gaat Dellen er in deze tijd van werkloosheid en stagnatie van uit dat vader hard werkt en promotie maakt. Toename van het aantal werkende vrouwen en van het aantal echt-

scheidingen beletten hem niet om er van uit te gaan dat moeder de kinderen verzorgt en dat het gezin samen op vakantie gaat.

Dellen heeft een domme invuloefening gemaakt van een boek dat een intellectueel stimulerende discussie over de betekenis van het systeem-functionalisme voor de sociologische studie van sport had kunnen bevatten.

R. Stokvis

C.J.M. Schuyt, Recht en samenleving, Van Gorcum, Assen, 1981

Het doel van dit boekje: een heldere, beknopte en eenvoudige kennismaking met enkele centrale problemen van het rechtsbestel, aangevuld met enkele overzichten en alternatieven. Het wil geen systematische inleiding zijn in de rechtssociologie.

In een inleidend hoofdstuk worden ontwikkelingen in het recht beschreven. Daarna komen centrale problemen aan bod: recht en conflict, rechtsinstellingen en toegankelijkheid. Bijzonder interessant is het daaropvolgend deel over alternatieven. Is een anarchistische samenleving mogelijk? Welke grondslag is de ideale ondersteuning voor het recht?

De auteur pleit voor een 'moralisering van het recht'. 'Het eigen westerse rechtsstelsel wordt een morele superioriteit toegekend. In de mate waarin men belang hecht aan de in het westerse recht gewortelde ideeën van bescherming van fundamentele rechten van elk individu, kan men inderdaad volhouden dat de morele grondslag van het westerse recht, hoewel voortgekomen uit het christendom, geheel zelfstandig geworden is, op zichzelf staat, en derhalve als zelfstandige idee blijvend gehandhaafd dient te worden' (p. 92). Terecht worden alternatieven op de korrel genomen: charismatisch leiderschap, pure macht en deskundigheid. De lezer zal de rustige, evenwichtige en toch bewogen standpunten die over het boekje verspreid liggen, appreciëren. De geciteerde visie over het westerse recht is een voorbeeld hiervan.

Tenslotte geeft de auteur overzichten over

recht in Nederland en over de sociologie van het recht.

Tegen het rechtsdogmatisme in vraagt de auteur aandacht voor de rechtstheoretische en rechtsfilosofische achtergronden van de rechtsproblematiek. Ook de rechtssociologische visie komt impliciet aan zijn trekken. Doch het lijkt ons dat de specifieke bijdrage van de rechtssociologie beter kon aangegeven worden. Voor niet-specialisten wekt hij de indruk dat de sociologie een soort globale benadering van het recht is, dat alles insluit wat niet tot de rechtsdogmatiek behoort. Hiertegen kan men inbrengen dat het hoofdstuk 'sociologie van het recht' voor de nodige correcties zorgt. De aandachtige lezer die de stellingen van de rechtssocioloog Schuyt kent, zal de tekst wel correct lezen. Doch is het niet te veel gevraagd van de lezer, die verondersteld wordt geen specialist te zijn. Gaat aldus het inleidende karakter van het boekje niet te loor?

J. van Houtte

Dekker, G. e.a.: Kerk, godsdienst en samenleving, Assen, Van Gorcum, 1982, 199 p., prijs f 25

Dit inleidende en samenvattende boek vormt een publikatie in de reeks 'Aspecten van de Samenleving' (red. L. Rademaker), waarin steeds één aspect van het maatschappelijk leven in Nederland naar centrale problemen, alternatieven en overzichten wordt behandeld. Vier Nederlandse en twee Belgische godsdienstsociologen bundelen hun ook elders en soms eerder gepubliceerde bijdragen, die tevens toegankelijk worden geacht te zijn voor de geïnteresseerde leek. Het boek is inderdaad overzichtelijk en helder geschreven, begrijpelijk voor de niet-ingewijde, maar in feite tegelijkertijd met weinig opzienbarends voor de godsdienstsociologische ingewijden. Toch kleeft aan dit boek het aloude ingeburgerde bezwaar van de identificatie van kerk en godsdienst met de christelijke religie. Godsdienst en kerk mogen dan niet langer samenvallen,

godsdienst wordt wel automatisch gelijkgesteld met christelijke godsdienst in de varianten rooms-katholiek, Nederlands hervormd en gereformeerd. Vandaar dat er geen of buitengewoon weinig aandacht wordt besteed aan andere dan de christelijke godsdienst. Ik denk aan de zgn. import-religies als het hindoïsme en de islam (Surinaamse Nederlanders, Turkse en Marokkaanse inwoners, e.a.) of aan de joodse godsdienst (welke socioloog in Nederland heeft hieraan überhaupt aandacht besteed?).

Voorts is er weinig of geen aandacht voor de diverse vormen van sektarisme, noch binnen het christendom, noch aan de rand ervan of erbuiten. Te denken valt aan nieuwe religieuze bewegingen, ook wel als de nieuwe jeugdreligies aangeduid, of aan groepen als theosofie, rozenkruizers, soefibeweging, vrijmetselarij, en dergelijke. Tevens wordt in dit boek meer overzicht geboden dan dat er sprake is van centrale problemen en alternatieven.

Toch is het met deze beperkingen een leesbaar boek geworden met enkele verrassende bijdragen (o.a. van Mady Thung). Dekker (Amsterdam) schetst allereerst in begrijpelijke taal de *ontwikkelingen in godsdienst en kerk* uitgaande van een substantiële definitie van godsdienst, d.w.z. dat godsdienst inhoudelijk steeds verwijst naar een transcendente werkelijkheid. Hiermede vallen alle niet-transcendente levensbeschouwingen en zingevingssystemen buiten het bestek van deze bijdrage (en van het gehele boek trouwens!). Hij betoogt dat godsdienst en kerk in onze samenleving veranderd zijn naar plaats, aard en betekenis. Zij nemen geen centrale plaats meer in in de samenleving en zijn van een monopoliepositie naar een rand- en minderheidspositie verschoven. De aard van de godsdienst is veranderd door processen van rationalisering, democratisering, individualisering en subjectivering: godsdienst wordt van objectieve noodzaak tot een subjectieve keuze in een arsenaal van elkaar beconcurrerende zingevingssystemen (cultureel pluralisme). Over de hele linie blijkt de betekenis van de godsdienst voor individu en samenleving te zijn af-

genomen. Dit wordt ook wel met het complexe begrip *secularisatieproces* aangeduid. Dat hiermee sprake is van 'een cultuuromslag' (p. 34) lijkt mij voorbarig geconstateerd: de christelijke godsdienst moge zich in een crisis-situatie bevinden, de 'religieuze energie of het religieuze potentieel' zou zich daarentegen kunnen verspreiden over een pluriform geheel van zingevingssystemen. Ook een grotere interne verscheidenheid (p. 36) binnen de huidige kerken is m.i. niet nieuw. Voorheen resulteerde verscheidenheid eerder in afsplitsing; thans is diversiteit ook binnenshuis geoorloofd (wanneer was het laatste grote schisma ook al weer?). De relatie godsdienst en samenleving kan volgens Dekker de vorm aannemen van restauratie, aanpassing, protest of afwending (p. 39), hoewel aanpassing het meest voorkomt. Nieuwe ontwikkelingen zijn zijns inziens in feite nauwelijks aan te geven.

Scholten (Amsterdam) behandelt *het hendaagse pastorale beroep*. Jammer genoeg doet hij dat in een momentopname en daardoor grotendeels in het lichteldige. Het beroep van de pastor wordt nauwelijks in zijn huidige ontwikkeling begrepen en er wordt geen expliciete relatie gelegd met de actuele veranderingen van godsdienst en kerk in de samenleving. Aansluiting bij de bijdrage van *Billiet* met betrekking tot ontwikkelingen in het ambt (p. 89-97) had voor de hand gelegen. Met de constatering dat 'oude en nieuwe pastorale beroepsuitoefening tot contradicties aanleiding geven' (p. 60), wordt nog geen zicht gekregen op het feit dat deze tegenstrijdigheden mede (en wellicht allereerst) worden veroorzaakt door een andere 'praktisch-theologische ambtsinvulling' van het huidige pastorale beroep. Het ambt is niet voor niets in discussie geraakt.

Mady Thung (Leiden) brengt een genuanceerd opstel over godsdienst als legitimator of rechtvaardiging van de werkelijkheid. Bevestigt de (chr.) godsdienst per definitie de status quo en daarmee de bestaande machtsverhoudingen? Zij onderzoekt dit 'ideologisch verwijt' van Marx en Engels en komt tot de conclusie dat de godsdienst(-igheid) altijd een verwantschap heeft met de maatschappe-

lijke positie van de gelovige(-n), maar dat deze godsdienstige inspiratie met behulp van zelfkritiek en reflectie tegelijkertijd ook een zelfstandige grootheid is. Aan de hand van de begrippen *selectieve affiniteit* (Weber) en *relatieve autonomie* wordt de marxistische religiekritiek gerelativeerd.

Billiet (Leuven) beschrijft enkele *trends in godsdienst en kerk in Nederland en België* in termen van groeiende buitenkerkelijkheid, afname van de orthodoxie, veranderingen in de kerkelijke praktijk en het kerkelijk ambt, de rol van de ethiek in het kerkelijk leven, de ontzuiling en de déconfessionalisering. Hij doet dit nauwgezet aan de hand van empirische (opiniepeilings-)gegevens, hetgeen af en toe een inhoudelijke overlapping met de bijdrage van Dekker oplevert. Op enkele punten blijkt de ontwikkeling in Nederland af te wijken van die in België (o.a. betreffende de verzuiling). De kerken (met name de RK) hebben zich volgens deze auteur thans ontwikkeld tot 'geloofsgemeenschappen' met een pastoraal-culturele strategie, die de kerk een hernieuwde relatie met de maatschappelijke problemen zou kunnen hergeven.

In een tweede bijdrage beantwoordt *Thung* de vraag of maatschappijkritische, politiek-georiënteerde kerken en godsdienstige groeperingen mogelijk zijn. Zij geeft een bevestigend antwoord onder voorwaarde dat deze dan een geëgend *organisatiemodel* ontwikkelen, waarin geloofsovertuiging, ethische bezinning en praktische actie ieder zelfstandig tot hun recht kunnen komen. M.i. is Thung's 'gepolitiseerde kerk' eerder mogelijk wanneer gedacht vanuit de basisgemeenschappen in het meer 'democratisch georganiseerd protestantisme', dan vanuit de 'monopolitisch-hiërarchische RK kerk', basisgroepen en kritische gemeenten binnen deze kerk ten spijt. Thung maakt zich eens te meer sterk voor een 'aan de weg (wereld) timmerend' christendom.

Dobbelaere (Leuven) verheldert in het kort de mogelijkheden van de *godsdienstsociologie* aan de hand van een aantal thesen. Na – evenals Dekker – godsdienst substantieel te hebben gedefinieerd en enkele godsdiensti-

ge organisatievormen als kerk, sekte en denominatie te hebben besproken, behandelt hij de compensatiethese, de integratiethese, de secularisatiethese en de verzuijingsthesen. De *secularisatiethese* heeft zijns inziens de meeste verklarende kracht. Godsdienst verliest alomterrein: de kerken reageren hierop op diverse manieren en er ontstaan tevens nieuwe religieuze groeperingen. Dobbelaere volgt in zijn betoog de gedachte dat de huidige seculaire samenleving geen godsdienst als integrerende kracht meer nodig heeft (Wilson/Fenn). De 'persistence of religion' (Greeley) blijft uit en kan z.i. alleen nog van de traditionele (chr.) kerken verwacht worden. Deze conclusie van Dobbelaere is onvermijdelijk, omdat hij uitgaat van een substantiële definitie van godsdienst (p. 118). Maar waarom zou een 'deseccularisatie' niet gerealiseerd kunnen worden door zingevingsystemen, waardenoriëntaties of levensbeschouwingen buiten de thans vigerende christelijke godsdienst om?

Van Hemert (KASKI Den Haag) eindigt de bundel met een grote hoeveelheid cijfermatige gegevens over de kerken in ons land, d.w.z. in feite over de drie grote kerkgenootschappen: RK, Ned. herv. en geref. Ook hier weer de fixatie op de grote christelijke kerken. Toch is het kunnen raadplegen van deze gegevens van belang, omdat deze sinds het in ommin geraken van de zgn. *kerksociologie* in de jaren '60 nauwelijks nog beschikbaar kwamen. Wel wordt een nadere beschouwing van toekomstige ontwikkelingen in de kerken op basis van het gepresenteerde cijfermateriaal node gemist, hetgeen de auteur overigens beaamt (p. 171-172).

Jammer, dat dit soort overzichtboeken veelal obligate titels draagt, in dit geval zelfs nagenoeg identiek aan: *Godsdienst, kerk en samenleving* uit 1974, geredigeerd door Dobbelaere en Laeyendecker.

Henri W.A. Hilhorst

Zinervaring in de hedendaagse cultuur, Baarn, Ambo, 1982, 116 p., prijs f 18,50

Dit boek bundelt de voordrachten van een symposium met dezelfde titel, georganiseerd door het (RK) Thijmgenootschap dat zich ten doel stelt wetenschappelijke activiteiten te bevorderen die kunnen strekken tot vernieuwing van de samenleving in christelijk perspectief.

De psychiater *Van Dijk* relateert het begrip zin naar zijn diverse aspecten en dimensies aan het begrip ziekte. Zijn triviale conclusie is dat de ervaring van zinloosheid tot ziekte kan leiden, maar ook omgekeerd, dat ziekte kan leiden tot ervaring van zinloosheid.

Socioloog *De Valk* analyseert de maatschappelijke aspecten van de zinervaring en stelt vast dat transcendent zingevingen aan het bestaan in onze samenleving minder betekenis hebben dan vroeger. Het individu moet meer dan voorheen thans zelf de zin van zijn bestaan zoeken, want zonder zingeving kan een mens zijns inziens niet goed leven, zingeving geeft de mensen metafysische zekerheid en een richtsnoer voor het handelen (p. 20). De Valk constateert een crisis in de zinervaring, veroorzaakt door een ingewikkeld samspel van ontwikkelingen in de ideeënwereld enerzijds en in de sociale structuur anderzijds. Hij noemt het secularisatieproces, de instrumentele (rationele) levenshouding, de toenemende individualisering en privatisering van het leven en het cultureel pluralisme in onze samenleving. Voorts wijst hij op het wegvallen in de moderne samenleving van levensbeschouwelijke experts (de geestelijke elite is weg!), de verfijnde arbeidsverdeling, het ontbreken van bovenpersoonlijke instituties, de snelheid der veranderingen en de 'stortvloed van ongestructureerde informatie en verstrooiing die door de moderne communicatiemiddelen over ons wordt uitgetogen' (p. 25). De 'geestelijke crisis', kan thans alleen door het individu zelf worden opgelost, aldus de auteur, door een persoonlijk antwoord in confrontatie met andere zingevingsystemen.

Van der Rijt constateert als cultureel-

antropologe een onbehagen bij vrouwen in onze mannencultuur. Onbehagen, een vóórstadium van zinloosheid, kan in positieve zin opgevat worden als de mogelijkheid tot een versneld bewustwordingsproces, met name bij de ondergewaardeerde vrouw in onze samenleving. En dat verleent haar nieuwe zin in 'de westerse cultuur doordrenkt van een mannelijk ethos' (p. 36).

Van der Meer, Welles en Geraerds doen verslag van een onderzoek naar vakantie en zinervaring. Vrije tijd blijkt niet per definitie te disponeren tot zinervaring, hoewel de gerapporteerde zinervaring sterk gekleurd wordt door het christelijk geloof van de ondervraagden. Uiteraard is 'uiteindelijke zinervaring' een erg moeilijk te operationaliseren begrip voor empirisch onderzoek, aldus de auteurs.

Van de Loo analyseert als psycholoog het toenemende zelfdodingsgedrag in onze samenleving. In de suïcidologie zijn twee ontwikkelingen aanwijsbaar: 1. zelfdoding komt uit de taboesfeer. Was er voorheen sprake van zelfmoord als misdaad, doodzonde en krankzinnigheid, thans is zelfdoding meer een menselijk antwoord op existentiële nood. Daarmee verschuift 2. het begrip zelfmoord naar zelfdoding en zelfgekozen dood. Tevens komt de balanssuïcide op de voorgrond: de zelfgekozen dood na weloverwogen, rationeel-bewuste beslissing. De psychotische dwang in het zelfdodingsgedrag wordt naar de achtergrond geschoven. Van de Loo relateert de balanssuïcide, die slechts zelden voorkomt. De grootste groep wordt gevormd door de zgn. appèl-zelfdoding, welke wordt gedragen door een gedwongen keuze in een voortgaand psychisch proces tot de daad. Ook wordt het 'recht op zelfdoding' gerelativeerd en de hulp bij suïcide als een toekomstige 'gewone' vorm van hulpverlening (Diekstra) afgewezen. Het aantal zelfdodingen, vooral onder jongeren, neemt snel toe. Dit wordt wel in relatie gebracht tot het groeiend fatalisme in onze samenleving zonder veel toekomstperspectief. Sociologisch onderzoek terzake ontbreekt helaas.

Michels verhaalt onder meer uit eigen erva-

ring als verpleeghuisarts van zin en zinloosheid bij verpleeghuispatiënten, meest hulpbehoevende bejaarden, uitzichtloos zieken en chronische patiënten. Ziek zijn betekent een hoeveelheid beperkingen, maar leidt niet per definitie tot verlies van zinervaring. Wordt echter aan primaire levensbehoeften (Maslow) voldaan en is er nog sociaal contact, dan wordt ook dit leven zinvol ervaren en krijgt de euthanasievraag zijns inziens slechts in sporadische gevallen kans te worden uitgesproken.

De pastoraaltheoloog *Haarsma* sluit deze bundel af met een nadere analyse van de sociologische enquête *Opnieuw: God in Nederland* uit 1979 (Goddijn, Smets en Van Tillo) op de relatie zingeving en godsdienst (bij katholieken). De nieuwe katholieke identiteit met een accent op de beleving van niet-religieuze (chr.) waarden en ruimte voor een humanistisch ethos, zoals door Van Tillo gesignaleerd, wordt door Haarsma aangevochten en hij stelt daarvoor een 'uitholling en vervlakking van de katholiciteit' (p. 98) in de plaats. De remedie: de zinsvraag is identiek aan de Godsvraag. Of zoals de auteur stelt: 'De transcendentie werkelijkheid is de bron van uiteindelijke zin' (p. 105).

Dat de sociale wetenschapper met een dergelijke uitspraak niet uit de voeten kan is evident, maar tegelijkertijd geeft het opstel van Haarsma overduidelijk de rode draad van het gehele boek aan. Zinervaring wordt gefixeerd op de religieuze, i.c. de christelijke, zinervaring. Het lijkt erop, dat daarbuiten geen uiteindelijke zinervaring mogelijk is. Uiteraard moet dit als een onbewezen a priori worden opgevat en gerelativeerd. In een Ten Geleide wordt het een tekort genoemd (p. 6) dat de bundel geen godsdienst-psychologische bijdrage heeft. M.i. wordt ook de godsdienst-socioloog node gemist, temeer daar de meeste bijdragen berusten op persoonlijke ervaringen of op sociaal-filosofische beschouwingen, maar niet op empirische onderzoekgegevens. En toch is het boek ondanks de eenzijdige kijk het lezen waard, met name voor sociologen, omdat hun discipline het onderzoek naar de zinervaring in de hedendaagse cultuur

op onaanvaardbare wijze heeft verwaarloosd.

Henri W.A. Hilhorst

Dolf Hartveldt, De gesproken samenleving: over het analyseren van gesprekken, Muiderberg, Dick Coutinho, 1982, prijs f 25

De laatste jaren is er vanuit verschillende disciplines een toenemende aandacht voor het gedetailleerd analyseren van gesprekken, voor structuren van verbale interactie. Te denken valt aan taalkunde (linguïstische pragmatiek, analysis of discourse), wijsbegeerte (handelingsfilosofie, ordinary language philosophy), antropologie (ethnography of speaking) en sociologie (etnomethodologie, conversational analysis). Ook in Nederland zijn de laatste jaren verschillende bijdragen op dit gebied verschenen.¹ Het boekje van Dolf Hartveldt met de fraaie titel 'De gesproken samenleving' past dus in een wassende stroom van wetenschappelijke activiteit.

Het boekje (bijna 200 p.) is duidelijk inleidend van karakter. Het behandelt achtereenvolgens: interactie, de organisatie van interactie (spreekgelegenheid, het contact, beurten en beurtwisseling), inhoud en interpretatie, interactie en culturele vanzelfsprekendheden, taalhandelingsanalyse en ten slotte een poging tot synthese aan de hand van de analyse van een gesprek.

In vele opzichten kan het boek geslaagd genoemd worden. Het biedt een vaak levendige inleiding in de belangrijkste aspecten van de analyse van gesprekken, geïllustreerd met citaten uit allerlei gespreksmateriaal (met dank aan de VPRO). Toch heb ik een aantal bezwaren, waarvan ik er enkele kort zal bespreken.

Wat sterk opvalt bij het doorlezen van het boek is dat de auteur bijzonder karig is geweest met het opnemen van literatuurverwijzingen. Dat heeft twee bezwaren. Ten eerste blijft zo onduidelijk waar de schrijver eigen inzichten en ontdekkingen vermeldt en wanneer het om niet erkende navolging of eigen verwerking van verspreide inspiraties gaat.

Ten tweede schiet het boekje op deze wijze tekort in het op weg helpen van lezers bij verdere studie; toch een essentiële functie van inleidingen. Het boekje is, met andere woorden, onvoldoende expliciet ingebed in de wassende stroom waarvan ik boven sprak.

Het boek is naar mijn smaak met een iets te losse pols geschreven. Dat komt tot uiting in de stijl, die sterk wisselt van vrij formeel tot zeer informeel, op het vulgaire af. Ernstiger is dat het boek wemelt van de nauwelijks beargumenteerde en vaak discutabele interpretaties en generalisaties (bijv. op p. 67 en 92). De onderzoeker van verbale interactie bevindt zich op glad ijs omdat interactanten noodzakelijkerwijs 'vaag' en 'meerzinnig' bezig zijn. Daarom is een uiterste interpretatieve terughoudendheid geboden. Een zelfde terughoudendheid verdient aanbeveling waar het gaat om het formuleren van interactionele normen en uitspraken over het veel of juist weinig voorkomen van bepaalde conversationele verschijnselen. Zonder onderzoek kan men zich slechts hypothetische uitspraken veroorloven. In deze porceleinkast is Hartveldt toch te veel een olifant.

Dezelfde losheid herken ik ook in bepaalde theoretische inconsistenties. Zo pleit de auteur terecht voor wat hij noemt 'het interpretatieve gezichtspunt': 'Het is dan aan de analyst te laten zien dat wat gezegd wordt - X - de interpretatie Y krijgt, en op grond waarvan' (p. 18). Of: 'het gaat er, naar mijn mening, niet om in eerste instantie de bedoeling of intenties van een spreker bloot te leggen' (p. 46). 'Betekenis is een sociale categorie, niet een individuele, en de betekenis van wat gezegd wordt in interactie opgehangen aan *individuele* intenties is dus principiële verkeerdt' (p. 46). Hiermee kan ik het volledig eens zijn: interpreteren doet men vanuit het standpunt van de luisteraar en uitsluitend met het materiaal dat de luisteraar tot zijn beschikking heeft, de 'materiële' uitingen, de context en algemene of specifieke culturele kennis. Daarom verbaast het me op allerlei plaatsen in het boek uitspraken over intenties van sprekers tegen te komen die niet of nauwelijks worden beargumenteerd. Een voor-

beeld uit velen: 'JB wil direct aansluiten (. . .) maar FdK taxeert deze stap als ongewenst, wil zijn beurt afmaken (. . .) door GK die zich verkeerd begrepen ziet' etc. (p. 36).

Mijn oordeel is aldus gemengd. Enerzijds biedt het boek een leesbare inleiding in een boeiend veld van onderzoek en geeft het daarbij en passant een aantal verstandige inzichten en inspirerende interpretaties. Anderzijds schiet het tekort in wetenschappelijke fundering en vereiste zorgvuldigheid en verwijst het de lezer niet voldoende door naar de relevante literatuur. Een half gemiste kans.

Paul ten Have

Noot

1. Zie o.m. Ad Foolen e.a. (red.), *Conversatie-analyse*, Groningen, Xeno, 1980; Dick Springorum, *Spreken in gesprekken: inleiding in de structuurbeschrijving van gesprekken*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1981; Paul ten Have, Speciaal nummer conversatieanalyse, *Tijdschrift voor Taal- en Tekstwetenschap*, 2, 2 (1982) en Willy Weijdema e.a. *Strukturen in verbale interactie: strategieën van sprekers en hoorders in het taalgebruik*, Muiderberg, Coutinho, 1982.

W.P. Knulst (SCP), Mediabeleid en cultuurbeleid, een studie over de samenhang tussen twee beleidsvelden, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1982

Deze studie biedt heel wat: een inventarisatie van het gebied van de media en cultuur en het overheidsbeleid in deze sectoren; een historisch-sociologische beschouwing over kwaliteitsstandaarden die met betrekking tot media en cultuur worden gebruikt, in het bijzonder door de overheid; aan bestaand statistisch materiaal ontleende maar nieuw gepubliceerde gegevens over publieksgroepen; een vergelijkende analyse van beleidsdoelstellingen en -instrumenten. Helaas wordt niet aangegeven in welke mate de overheid voor de sectoren gelden uit algemene middelen ter beschikking stelt, noch hoe dit zich verhoudt tot de groot-

te, sociale samenstelling en eigen bijdrage van publieksgroepen.

Eén van de hoofdlijnen van het betoog is de tegenstelling tussen media- en cultuurbeleid. Terwijl de overheid zich in de mediasector niet met de inhoud van zaken bemoeit, en als haar belangrijkste doel ziet een variëteit van uitingen te bevorderen, richt zij zich in de cultuursector op het stimuleren, ondersteunen en zo breed mogelijk verspreiden van uitingen die voldoen aan kwaliteitsstandaarden uit een intellectuele cultuurtraditie en worden uitingen van populaire massacultuur aan de vrije markt overgelaten. Knulst heeft overigens moeite om 'informatie en cultuur vooraf volgens intellectuele maatstaven te kwalificeren'. Er 'resteert slechts de mogelijkheid dit aanbod te typeren naar opleidingskenmerken van de gebruikers'. Dat lijkt mij een omkering van het probleem. De vraag is waarom sommige media- en cultuuruitingen bijna uitsluitend door een hoog opgeleid publiek worden geconsumeerd, waarom – ondanks het toegenomen onderwijspeil – de belangstelling voor veel cultuurvormen voortdurend afneemt, en waarom de cultuurspreiding volledig mislukt is (het rapport draagt voor deze drie uitspraken nieuwe gegevens aan). Tot een verklaring komt hij niet.

In zijn theoretische beschouwing verwijst Knulst naar Elias en A. Hauser als geschiedschrijvers van de verfijnde levensstijl die tot de 'plechtstatige', 'ceremoniële' of 'gewijde' deelname aan cultuur heeft geleid. Daarnaast wordt verwezen naar de functionalistische hypothese (Shils, Gans) dat 'high culture' en 'popular culture' binnen subculturen als functionele equivalenten optreden, dat wil zeggen in dezelfde behoeften voorzien. In deze context leidt dit tot een pleidooi voor gelijkwaardige behandeling van deze cultuurvormen. Dat vind ik een verrassend gezichtspunt, vooral op het functionalisme (dat immers vaak gelijkgesteld wordt met een conservatieve ideologie). Het is ook een nuttig gezichtspunt, omdat het leidt tot de vraag wat nu eigenlijk intellectuele kwaliteitsmaatstaven zijn. Men zou 'intellectuele kwaliteit' zonder meer gelijk kunnen stellen met 'com-

plexiteit van cultuuruitingen', die voor alle groepen binnen een samenleving hetzelfde is, maar die hoog-opgeleiden beter kunnen verwerken. Echter, de vermelde theoretisch-sociologische gezichtspunten geven voedsel aan de veronderstelling dat groepsnormen binnen subculturen de maatstaven bepalen. Het lijkt me dat de auteur dit consequenter had kunnen uitwerken in plaats van slechts met een operationele definitie van intellectuele kwaliteit te komen. Duidelijker dan nu het geval is had dan de conclusie kunnen zijn: er is reden om op het terrein van cultuur beleid te voeren zoals nu in de mediasector van kracht is. Een directere koppeling tussen aanbod en vraag met een garantie voor een verscheidenheid van uitingen.

Niettemin, door de brede opzet van onderwerpen, het gebruik van verschillende theoretische inzichten in een toegepaste sfeer en het bieden van nieuwe empirische informatie laat dit rapport (opnieuw) zien dat het Sociaal en Cultureel Planbureau bijdragen levert van hoge kwaliteit die de vergelijking met de academische sociologie met gemak kunnen doorstaan.

Harry Ganzeboom

H. Lagerwaard en J. Mul, Scripties Onderzocht; uitgave 9 van het COMT, Leiden, 1982

Door de auteurs werden 60 doctoraalscripties, afkomstig uit de antropologische, sociologische en politicologische Nederlandse universitaire instituten, onderzocht. De scriptieschrijvers en hun begeleiders zijn geïnterviewd over de totstandkoming van de scriptie; verder is elk werkstuk voorgelegd aan twee herbeoordelaars die aan de hand van een aantal criteria de kwaliteit beoordeelden, en daarbij ook tot een eindoordeel kwamen.

De belangrijkste conclusie die ik aan het uitvoerig rapport (tegen de 150 pagina's) ontleen, is dat niet alleen de herbeoordelingen praktisch ongecorrigeerd zijn met de oorspronkelijke beoordelingscijfers, maar vooral dat de oordelen van de herbeoordelaars on-

derling niet of nauwelijks gecorrigeerd zijn. Met andere woorden: het oordeel van de één heeft niet of nauwelijks voorspellende waarde voor het oordeel van de ander.

Dat de herbeoordelaars veel lager oordelen dan de oorspronkelijke begeleiders – bijna de helft kreeg een onvoldoende – is wat minder interessant: de herbeoordelaars zullen aanzienlijk minder remmingen dan de eerdere begeleiders hebben gevoeld om nu eens goed kritisch te zijn.

Het volslagen gebrek aan overeenstemming is echter zeer frappant, en stimuleert tot nadenken over de oorzaken. Ieder die ervaring heeft met collega-begeleiders weet hoe door de ander soms volstrekt andere maatstaven aangelegd worden, maar zelden is de persoonlijk-subjectieve (of de subculturele: het instituut) bepaaldheid van beoordelingen zo pregnant aangetoond als in dit rapport. Een verbetering kan misschien bereikt worden als beoordelaars bereid zijn om periodiek de eigen criteria en de eigen waarderings te toetsen aan die van niet-al-te-naaste collega's door met een aantal mensen eenzelfde werkstuk individueel te beoordelen en vervolgens gebreken discrepanties te bespreken. Door de auteurs van bovengenoemd rapport wordt opgemerkt dat het ideologisch gebonden karakter van sommige scripties de herbeoordelaars nogal eens parten speelt. De ene beoordelaar heeft de neiging om een marxistische scriptie als bevooroordeeld en daardoor onwetenschappelijk te kenmerken – en daarom een onvoldoende te geven – , een ander tilt minder zwaar aan dit aspect, plaatst het a.h.w. tussen haakjes, en kan dan op andere facetten lettend tot een voldoende komen. Mogelijk is het vooral dit aspect – de auteurs spreken over 'uiteenlopende wetenschapsopvattingen' dat tot grote discrepanties leidt. En zo is er misschien toch nog rechtvaardiging voor de keuze van deze problemstelling door een 'Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen'.

P.G. Swanborn

Meerling, Methoden en technieken van psychologisch onderzoek. Deel 2: Data-analyse en Psychometrie, Boom, Amsterdam/Meppel, 1981

Ook dit tweede deel van 'Meerling' (het eerste deel werd besproken in Mens en Maatschappij 1980, p. 205) is een fraai uitgevoerd, goed leesbaar en modern handboek. Achter 'Meerling' verschuilt zich een collectief van auteurs uit de Leidse Methoden en Technieken en Datatheorie Vakgroepen.

Na een korte inleiding over het gebruik van mathematische modellen wordt zeer uitvoerig het begrip 'gelijkenis' uit het empirische stelsel behandeld, leidend tot het begrip 'afstand' in het formele (geometrische) stelsel. En passant wordt hierbij de geschiedenis van de multidimensionale schaaltechnieken voor de lezer uit de doeken gedaan. De auteurs geven zich veel moeite om vaak halfbegrepen zaken als 'metrieken' en iteratieve procedures duidelijk te maken.

Na de modellen voor gelijkheidsdata (om Bijbelse associaties te vermijden prefereer ik persoonlijk de term overeenkomstdata) komen deterministische modellen voor de analyse van dominantiedata aan de orde: één- en meerdimensionale ontvouwing en scalogram-analyse, alsmede het befaamde HOMALS voor nominale variabelen. Ook probabilistische modellen worden (kort) behandeld, bijv. het Rasch- en het Birnbaummodel. Veel meer dan een plaatsbepaling moet men hier echter niet van verwachten.

Het tweede gedeelte van het boek gaat over multivariate analyse. In eerste instantie komen correlatie en regressie, principale componentenanalyse en canonische correlatie aan de orde. Vervolgens wordt multivariate analyse van variabelen op ordinaal en nominaal niveau behandeld via de constructie van dummyvariabelen en de toepassing hierop van de eerdergenoemde lineaire technieken. Multi-ple regressie, variantie-analyse, multivariate variantie-analyse en discriminantanalyse passeren de revue; dit alles echter in slechts 17 pagina's. In het laatste hoofdstuk worden causale modellen besproken, waaronder de au-

teurs naast padmodellen ook factormodellen begrijpen. Vanuit de gedachtengang dat factoranalyse gebaseerd is op een model 'waarmee bepaalde patronen van samenhang tussen variabelen verklaard kunnen worden' (p. 211) en de helaas impliciet blijvende notie dat reduceren = (causaal) verklaren is dat wel begrijpelijk, maar wat meer uitdrukkelijke aandacht voor verschillende opvattingen over verklaren en causaliteit ware wenselijk geweest. Hier wreekt zich dat men teveel in één boek heeft willen proppen. Naar het einde toe wordt de stijl allengs beknopter en uiteindelijk al te schetsmatig.

Maar niettemin is het boek – vooral voor wat betreft de psychometrische afdeling – een aanwinst voor elke onderzoeker, uitdrukkelijk ook voor dezulken van sociologische huize.

P.G. Swanborn

M.J. de Jong (m.m.v. J. van der Tas), Wat hebben ze bereikt? Het onderwijsniveau van vijftienjarige allochtone leerlingen, Erasmus-universiteit, Faculteit Sociale Wetenschappen, Rotterdam, 1982, 154 p. met litt. opg.

De belangstelling voor de onderwijsproblemen van kinderen van buitenlandse werknemers is recent toegenomen. Het bovengenoemde rapport is het eerste van een aantal Rotterdamse studies op dit terrein. Er wordt nagegaan:

- welk onderwijsniveau 15-jarige kinderen van buitenlanders hebben bereikt ten opzichte van 'Nederlandse' kinderen en
- hoe groot de onderlinge verschillen tussen etnische groepen in het onderwijs zijn (p. 3). Met behulp van een enquête-onderzoek onder 439 leerlingen op 70 scholen in Rotterdam werden de gegevens verzameld over kinderen uit Nederlandse en buitenlandse gezinnen.

Het onderzoek is degelijk opgezet en uitgevoerd. Duidelijk komt uit de analyse naar voren dat de culturele achtergrond van de leer-

ling sterk samenhangt met het bereikte opleidingsniveau: hoe verder de 'thuiscultuur' afstaat van de Nederlandse schoolcultuur, des te lager is het bereikte 'niveau'. De basis voor het concept culturele distantie zou wellicht theoretisch en empirisch nog kunnen worden verbreed (o.m. p. 8 e.v.), maar heeft voor dit onderzoek in ieder geval zijn diensten bewezen. De gehanteerde categorieën (kinderen uit Nederlandse ouders, gemengde huwelijken, Surinamers, Zuid-Europeanen en Turken/Marokkanen) dragen er eveneens toe bij, dat duidelijk blijkt hoe groot de variatie binnen de totale groep buitenlandse kinderen is (vgl. p. 55, 58). Terecht waarschuwen de onderzoekers er tegen dat de onderwijsachterstand van buitenlandse kinderen niet kan worden gelijkgesteld met die van Nederlandse kinderen uit handarbeidersgezinnen (p. 62). In de beleidsaanbevelingen wordt dan ook gepleit voor een specifiek en actiever beleid ten opzichte van de etnische groepen in het onderwijs: meer aandacht voor het schoolverzuim, taalcursussen, opvangklassen en beroepsvoorbereiding.

Jules Peschar

René König, Het Gezin, Bussum, 1981

Deze vertaling van 'Die Familie der Gegenwart' (1974) is zeker een aanwinst in het kader van de in het Nederlands beschikbare literatuur over het gezin. Of er echter sprake is van '... het ideale handboek voor iedereen die is geïnteresseerd in de problemen die het gezin als "bouwsteen van onze maatschappij" met zich brengt' is de vraag. M.i. is dat ook niet de bedoeling van König geweest. König maakt zich overigens niet zo erg druk over 'het probleem van gezin als bouwsteen etc. . .'. Zijn relativering en analyse van bepaalde problemen is boeiend, verhelderend en verfrissend.

Verheugend is dat hij daarbij niet in de fout vervalt het 'oude probleem' nu als 'positief verschijnsel' te beschrijven. Een heel goed voorbeeld van een dergelijke analyse is het hoofdstuk gewijd aan echtscheiding, waarop hij terugkomt in zijn nawoord over 'Sociologie

en antropologie'. Hij laat daar o.a. zien dat echtscheiding in Japan is afgenomen bij toenemende industrialisatie en dat het echtscheidingspercentage in de stabiele Japanse samenleving in het verleden veel hoger was dan in '... de huidige Sovjetunie en Verenigde Staten' (rond 1970).

Zonder echtscheiding te idealiseren, laat hij weinig heel van alle vooroordelen, stereotypen en angsten die maar al te vaak ook bestudering van echtscheiding kenmerken. Een ander voordeel van dit boek is het ontbreken van fixering op 'het traditionele kerngezin' of het 'moderne kerngezin'. Ook andere gezins- en leefvormen in heden en verleden krijgen een plaats. Al met al geen handboek, maar wel een boek dat verdient dat het gebruikt wordt.

C.E. Clason

H. Nijenhuis, Volksopvoeding tussen elite en massa. Een geschiedenis van volwasseneneducatie, Boom, Meppel/Amsterdam, 1981, prijs f 22,50, 118 p.

Opmaak en lengte suggereren dat het werkje geschikt is voor studenten hbo/wo. We zullen zien.

Het boekje beslaat een periode van krap 200 jaar, ingedeeld in 'De verheffing van het volk (1784-1854)' (14 p.), 'Volksontwikkeling en emancipatie (1854-1914)' (35 p.), 'Volksontwikkeling tussen vrije tijd en verzuiling (1914-1945)' (34 p.) en 'Vormen tot welzijn (1945-1970)' (24 p.), plus een inleiding van 3 pagina's.

In de inleiding wordt gesteld dat het accent ligt op 'pogingen tot vernieuwing en hoe die uitgewerkt zijn' (p. 8) - vernieuwingen op 'het veld der volwasseneducatie' dan. Gesteld wordt verder dat 'de sociaal-economische context' hier niet zo nodig uitgediept hoeft te worden, 'aangezien het volksopvoedingswerk altijd wat meer boven de realiteit gezweefd heeft' (p. 9). Zou het kunnen? Valt er een geschiedenis van volksopvoeding te schrijven zonder een visie van de economische, politieke en ideologische krachten te geven die door

de behandelde tijden heen volgens de auteur vorm en inhoud aan volwasseneducatie geven? *Volksopvoeding, ontwikkeling van de massa* is juist in die zin ideologisch van aard, dat zij niet van onderop groeiden, maar van boven opgezet en opgelegd werden. Het eerste hoofdstuk met referentie aan Verlichting en Maatschappij tot Nut is daar een sprekend voorbeeld van. Er moeten dus wel degelijk uitspraken gedaan worden over de verhouding van de maatschappelijke klassen tot elkaar en wel t.a.v. het economische, politieke en ideologische leven dat zij leidden. Het gaat dan niet om een geschiedenis van volksopvoeding 'tussen elite en massa' (ondertitel), maar om de wisselende machtsverhoudingen waarbinnen volksopvoeding van boven en van onder zich ontwikkelt.

Geen maatschappijvisie dus die de auteur zou kunnen leiden bij zijn gang door 200 jaar Nederlandse geschiedenis t.a.v. volksopvoeding. Dit gebrek wraakt zich. De cruciale eerste decennia van de 19e eeuw, waar burgerlijke maatschappijen zoals de Nederlandse instrumentarium creëerden om de verpauperde massa's te beteugelen, worden zonder oog voor hun betekenis doorgemeten. Het bekende verhaal van het zegenrijke werk van het 'Nut' enz.

Aan de tweede periode (1854-1914) wordt meer aandacht besteed, echter een consistent kader om de grootschalige maatschappelijke veranderingen, met name de opkomende arbeidersbeweging, in verband te brengen met activiteiten omtrent volksontwikkeling ontbreekt. Het blijft bij een verbrokkeld verhaal over dit en dat onder kopjes en onderkopjes, zoals: 'Emancipatie', 'revolutie', 'berusting en aanpassing', 'het "Nut"', 'Van Marken', 'Steinmetz', 'Settlements', 'Toynbee-werk', 'Ons thuis - Volkshuizen', 'Tussendoor', 'School voor Maatschappelijk Werk', 'Arbeidersontwikkeling vanuit Socialistische Arbeidersbeweging', 'Ontwikkeling in katholieke kring', 'Ontwikkelingswerk in Protestant-christelijke kring', 'Vrouwenemancipatie'. Aan het slot van dit hoofdstuk, dat met 'bibliotheekwerk' eindigt, vraagt de (student(e)) lezer zich verbijsterd af: en? Wat moet ik

daar nou mee? In 'Tussendoor' vond hij/zij eventjes een tussenevaluatie van het gebeuren: 'Deze twee standpunten – de een materialistisch, de ander ethisch gefundeerd – bevatten beide vanuit hun respectievelijke visies gezien veel waars. Ze zijn echter moeilijk met elkaar te verenigen en hebben dan ook de hele geschiedenis door met elkaar gebotst. Het compromis dat enigszins beide elementen in zich heeft, maar toch een ongemakkelijke blijft – andragogie is bijna per definitie ethisch (? - M.d.B.R.) – is je als andragoog partijdig en dus bijna altijd kritiekloos (? - M.d.B.R.) bij een bepaalde beweging aan te sluiten.' (p. 40)

Wie overigens, zoals ik, door toeval bekend is met bepaalde aangehaalde ontwikkelingen zoals het ontstaan van het Leidse Volkshuis, is aan de ene kant verheugd hier wat van terug te vinden, aan de andere kant verontrust over de eenzijdige presentatie. Emilie Knappert zou je ook kunnen schetsen als een bourgeoisie-dame, die als agente van de bourgeoisie optrad om de arme dienst- en fabrieksmeisjes van de textielstad Leiden mores te leren. Zo hebben tenminste de betrokkenen vaak het ondervonden.

Op een soortgelijke manier – illustratief in plaats van analyserend – worden de initiatieven t.a.v. 'volksontwikkeling' tussen 1914 en 1945 opgesomd. Bij de presentatie van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling viel me op dat met geen woord wordt ingegaan op Michielse's studie (diens werk wordt trouwens, op een noot na, helemaal niet gewaardeerd, net zo min als er een systematische literatuurbespreking plaatsvindt).

Wat wel uit de bespreking van zowel de tweede als de derde periode naar voren komt is een kleurrijk mozaïek van initiatieven inzake volksontwikkeling. Bezwaarlijk is dan alleen dat iemand die weinig van de algehele maatschappelijke ontwikkelingen af weet in de steek gelaten wordt als hij/zij poogt om al deze verschillende activiteiten in verband met elkaar te brengen.

Ten aanzien van het laatste hoofdstuk – Vormen tot welzijn (1945-1970) – valt te zeggen dat de auteur al vlak na de oorlog op-

houdt. Niets wordt verteld over de adembenemende opmars van het welzijnswerk de afgelopen decennia. Waarom niet? Omdat de auteur 'zelf te nauw bij deze ontwikkelingen betrokken is (geweest) om er een afgewogen oordeel over te kunnen geven' (p. 7)? Misschien had hij juist over deze periode het meest interessante weten te vertellen!

M. du Bois-Reymond

P.G. Swanborn, Schaaltechnieken. Theorie en praktijk van acht eenvoudige procedures, Boom, Meppel/Amsterdam, 1982, f 29

De schrijver heeft een geslaagde poging gedaan om in de vorm van wat hij zelf als een kookboek bestempelt, een beschrijving te geven van acht bekende eendimensionale schaaltechnieken. Hij begint met drie modellen die op ideeën van Thurstone zijn gebaseerd, maar hun bekendheid vooral danken aan de weergave er van door Torgerson: paarsgewijze vergelijking, gelijk schijnende intervallen en successieve intervallen.

De middenmoot van het boek wordt gevormd door schalen die vrijwel uitsluitend bekend zijn onder de namen van hun geestelijke vaders: Likert, Guttman/Mokken en (in geringere mate – 'ontvouwing' is even gangbaar) Coombs. De reeks wordt besloten met twee technieken die weer niet onder persoonsnamen bekend zijn: contrastparenanalyse (al zal men daar al gauw aan Osgood denken) en grootteschattingen.

In de samenvatting worden de technieken nog eens op een aantal punten vergeleken.

De kookboekopzet brengt met zich mee dat aan de geschiedenis van schaaltechnieken in de sociale wetenschappen nauwelijks aandacht wordt besteed. Pioniers als Bogardus (afstand tot etnische groepen) en Stuart Chapin (participatie in vrijwillige organisaties) worden dan ook niet genoemd. Hun modellen kunnen trouwens worden opgevat als gedegegeneerde versies van enkele van de modellen die wel worden besproken.

De belangrijkste algemene verdienste van

het boek is dat, op een enkele uitzondering na, de auteur zijn pretentie volledig waarmaakt dat ook zonder veel statistische voorkennis genoeg inzicht kan worden gegeven in de aard en procedures van de verschillende schaaltypen om er in de onderzoekspraktijk op een verantwoorde wijze mee te kunnen werken. Dit doel wordt bereikt door een efficiënte wisselwerking tussen het betoog en de gebruikte voorbeelden en opgaven.

In de inleiding wordt ingegaan op een aantal belangrijke aspecten van het meten van houdingen en opinies. Daarbij wordt het verschil behandeld tussen indicierend en representerend meten, passeren de meetniveaus nog eens de revue en wordt bondig de relatie geschetst tussen een continuüm en een item. Het is merkwaardig dat de auteur in het hele boek niet eenmaal de termen '(latent) attribuut' of 'theoretisch concept' gebruikt, doch uitsluitend spreekt over 'continuüm'. Dit is lang niet overal de meest gelukkigste term. De inleiding eindigt met een spoedcursus 'Hoe maak ik attitude-uitspraken?'.

De drie Thurstone-technieken worden zeer begrijpelijk uiteengezet. Van de z-waarde (p. 42 en 43) wordt een keurige afleiding gegeven en de vereenvoudigingen die tot het gebruik leiden van Case V worden daarbij plausibel gemaakt.

Het is echter jammer dat, zeker gemeten aan de maatstaven van een inleiding, de tekst bij bijlage 1 zo summier is. Dit klemt temeer, waar de schrijver voor de relatie tussen z-waarden en gebieden onder de normale verdeling toch al een weinig conventionele tabelopstelling kiest en ook geen voorbeelden geeft.

Een ander punt van kritiek betreft de terminologie. De auteur neemt helaas de slechte gewoonte over om het anglicisme 'successieve' te gebruiken. Meer dan een verlegenheids-term is dit niet. Karakteristiek voor deze techniek is immers niet de nogal triviale omstandigheid dat de intervallen aansluitend zijn, maar veel meer dat over hun grootte in het model geen veronderstellingen worden gemaakt. De beste benaming voor deze schaal is nog steeds 'categorische oordeelsschaal', om-

dat de schaalwaarden uitsluitend afhankelijk zijn van de wijze waarop de beoordelaars de items in de verschillende categorieën onderbrengen.

Het hoofdstuk over de Likertschaal is belangrijk omdat daarin de klassieke testtheorie, de enorme betekenis van (co)variantieanalyse bij het maken van attitudeschalen en Cronbachs alpha in strakke samenhang worden behandeld. De statistische achtergrondkennis die voor een goed begrip van dit hoofdstuk vereist wordt, is echter groter dan in de aanbeveling van het boek wordt gesuggereerd.

In het hoofdstuk over de Guttmanschaal wordt de deterministische versie gepresenteerd als een bijzonder geval van de probabilistische Mokkenschaaal. De geschiedenis wordt daarmee weliswaar op zijn kop gezet, maar dat blijkt verrassenderwijs didactisch juist grote voordelen te bieden.

De recente discussie wordt gememoreerd over de (on)bruikbaarheid van deze analyse-techniek. De auteur lijkt daarin de zijde te kiezen van de bruikbaarheidspartij; hij maakt althans ruim gebruik van de argumenten welke van die kant naar voren zijn gebracht. Maar hij spreekt zich niet uit.

Het hoofdstuk over ontvouwing (de Coombsschaal) is enigszins gedateerd. Van der Ven liet in 1977 zien dat een rangorde kan worden opgevat als een stelsel van paarsgewijze vergelijkingen, waarin per definitie geen intransitiviteit voorkomt. Dit stelsel kan per subject worden herschreven tot een dominantiematrix die aan een kant van de diagonaal uitsluitend enen bevat en aan de andere kant uitsluitend nullen. Hierop verder bordurend presenteerde een auteurscollectief in 1980 in MDN een strategie om binnen een verzameling van rangordes eendimensionale schalen te identificeren. Het sleutelbegrip is daarbij de inmiddels ingeburgerde term 'karakteristieke monotonie'. Deze eigenschap maakt het mogelijk de stimuli op systematische wijze op een kwalitatieve J-schaal in de juiste volgorde te plaatsen. Binnen deze volgorde kunnen vervolgens slechte items worden verwijderd. De werkwijze vertoont grote

gelijkenis met het ordenen en selecteren van items voor een Guttmanschaal en verdient de voorkeur boven het door de schrijver aanbevolen 'puzzelen' dat 'bij een aantal van 5 of 6 stimuli en een niet al te grote steekproef van beoordelaars meestal wel in enkele uren (mijn curs. L.D.) tot een oplossing leidt (p. 201).

Contrastparenanalyse (het maken van semantische profielen) heeft in de sociologie nog maar weinig toepassing gevonden; er is echter veel mee gewerkt in de sociale psychologie. Grootteschattingen is een tamelijk nieuwe ontwikkeling, waarvan de toepassingsmogelijkheden nog weinig omlijnd zijn. Van beide technieken wordt een korte karakteristiek gegeven. Om er mee te kunnen werken, is het echter raadzaam (in tegenstelling tot de overige technieken) zich nader in de literatuur te verdiepen.

Elk hoofdstuk wordt trouwens gevolgd door literatuursuggesties, zodat het de lezer gemakkelijk wordt gemaakt om zich desgewenst nader in een techniek te oriënteren.

De tekst als geheel is, om het modicus uit te drukken: lezersvriendelijk. De lezer krijgt voortdurend het gevoel dat het om betrekkelijk eenvoudige zaken gaat die iedereen kan volgen, als hij het hoofd er maar goed bij houdt. Dat schept een plezierige relatie tussen lezer en schrijver.

Ik vermoed dat Swanborn, zonder daar ook maar met een woord over te reppen, met twee mythen heeft willen afrekenen. De eerste leeft nogal onder studenten en luidt dat het verkrijgen van kennis en inzicht op het gebied van methoden en technieken maar voor een kleine elite is weggelegd. De tweede komt onder docenten nogal eens voor en luidt dat studenten een procedure of mechanisme nooit *echt* onder de knie krijgen als ze beginnen met te leren 'hoe het werkt'.

De tekst bevat een gering aantal onvolkomenheden die er bij een tweede druk ongetwijfeld uitgehaald zullen worden. Aan de opzet is te merken dat de tekst door de molen is gegaan van vele generaties studenten; zoiets komt een leerboek bijna altijd ten goede.

Samenvattend: een uitstekende, compacte

inleiding met grote praktische gebruiksmogelijkheden, zowel voor onderzoekers die aan zelfstudie doen als voor docenten.

L. Dijkstra

J.B. Burie, Het machtsspel van mensen. Over organisaties en hoe die omgaan met elkaar, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1982, 264 p., f 35

Interorganisatiele betrekkingen staan in deze studie centraal. Meer in het bijzonder gaat Burie na hoe vertegenwoordigers van verschillende organisaties met elkaar omgaan. Vandaar het accent op 'het machtsspel van mensen'.

Het boek opent met een historisch overzicht van ontstaan en ontwikkeling van onze hedendaagse organisatievormen. In een sterk op *Power and the Structure of Society* (1974) van J.S. Coleman geënt betoog, zij het dat Burie veel meer in historische details treedt, zien we hoe zich vanaf de middeleeuwen nieuwe organisaties ontwikkelen als autonome eenheden, als dragers van rechten en bevoegd tot handelen. Aandacht voor interorganisatiele betrekkingen ontbreekt hierbij niet, maar deze blijft vaak abstract en algemeen. Zo heb ik bij de behandeling van de 19de en 20ste eeuw de emancipatiebewegingen van rooms-katholieken en calvinistische 'kleine luyden' en hun gebruik van massa-organisaties gemist evenals de mede daaruit resulterende verzuiling: een interorganisatieel fenomeen bij uitstek!

De overige hoofdstukken zijn gewijd aan de analyse van interorganisatiele betrekkingen. In hoofdstuk 2 stelt Burie dat organisaties om hun doelen te bereiken over hulpbronnen dienen te beschikken. Aangezien een organisatie niet alle benodigde hulpbronnen bezit, is zij om ze te verwerven genoodzaakt om met andere actoren ruilrelaties aan te gaan. Hiermee is het belang van interorganisatiele analyse gegeven. Tevens beschrijft Burie in dit hoofdstuk enkele aanzetten tot de studie van interorganisatiele betrekkingen. In hoofdstuk 3 introduceert hij het spelbe-

grip, waarmee de interacties tussen vertegenwoordigers van organisaties beschreven en verklaard kunnen worden. De basisbegrippen voor een dergelijke analyse passeren de revue in hoofdstuk 4: partijen, spelers, typen spelen, hulpbronnen, ruil en macht. Het volgende hoofdstuk behandelt de zetten en strategieën van de spelers, zowel om macht uit te oefenen als om hun machtsbasis te versterken. In hoofdstuk 6 tenslotte komen processen van behoud en verandering van maatschappelijke structuren aan de orde. Drie intermezzo's over de sector 'bouwen en wonen' completeren het geheel. Hierin worden aspecten van interorganisatieel gedrag geïllustreerd aan de hand van bouwprocessen.

Volgens de tekst op de achterflap is het boek bestemd voor een breed publiek. In deze opzet is het zeker geslaagd. Het boek draagt een inleidend karakter, is overzichtelijk ingedeeld en is prettig leesbaar. De behandelde onderwerpen worden helder uiteengezet, zij het dat sommige onderwerpen iets te veel worden uitgesponnen (zoals bijvoorbeeld de introductie van het spelbegrip in hfdst. 3). Hoofdstuk 6 is daarentegen wat mager uitgevallen.

Wel heb ik enkele onderwerpen gemist. Burie besteedt bijvoorbeeld geen aandacht aan de rol van dwang en fysiek geweld in de betrekkingen tussen (vertegenwoordigers van) organisaties. Evenmin gaat hij in op de vraag hoe groot nu eigenlijk de inbreng van individuen ('mensen') is in het interorganisatieel krachterspel. Het is niet zo dat vele auteurs slechts 'abstraheren van de menselijke factor' (p. 52), maar sommigen kennen op theoretische en/of empirische gronden aan het individu *expliciet* een geringe rol toe. Dit doen bijvoorbeeld J. Pfeffer en G.R. Salancik, onder meer in hun *The External Control of Organizations, A Resource Dependence Perspective* (1978). Zij gaan overigens evenals Burie uit van de afhankelijkheid van organisaties van hulpbronnen. Gezien deze verschillen van inzicht over de rol van het individu (die ook op andere terreinen van studie aanwijsbaar zijn) was meer aandacht voor dit onderwerp zeker op zijn plaats geweest.

D. Bakker, U. Brouwer, P. Debets, en K. van de Wijngaert, Computergebruik in de sociale wetenschappen, Utrecht, Het Spectrum, 1982, 223 p. (Aula-boeken 708)

Recentelijk verscheen in de populaire Aula-reeks een boekje met een omvangrijk onderwerp als titel, namelijk 'Computergebruik in de sociale wetenschappen'. Volgens de auteurs wil het boek een introductie zijn in computerland voor sociale wetenschappers en verder voor iedereen die te maken heeft met automatisering, of anderszins in het fenomeen is geïnteresseerd (p. 7). De uitgave is goeddeels gebaseerd op een syllabus die geruime tijd is gebruikt bij het computeronderwijs binnen de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, waaraan bovengenoemde auteurs verbonden zijn.

De samenstellers van het boek hebben de netten ver buiten boord geworpen. Zij hebben het onderwerp meer in de breedte dan in de diepte beschreven. De publikatie telt zes hoofdstukken waarin de marges van het onderwerp ruim overschreden worden. Zo komen de volgende aspecten aan bod: 'De computer als maatschappelijk verschijnsel' (hfdst. 1), 'Wat is de computer?' (hfdst. 2), 'Data en datapreparatie' (hfdst. 3), 'Data-analyse' (hfdst. 4), 'Verdere toepassingen' (hfdst. 5), en 'Programmeren' (hfdst. 6). Daarom kan gesteld worden dat vele passages niet specifiek op de sociale wetenschappen van toepassing zijn, doch veel ruimer ook op andere wetenschapsterreinen betrekking kunnen hebben.

Toch is de publikatie voor de sociale wetenschappen toe te juichen omdat – wellicht voor het eerst in de Nederlandse taal – een overzicht wordt gegeven van de stormachtige opkomst, betekenis en toepassingen van de computer in de sociale wetenschappen. Een dergelijk overzicht ontbrak tot nu toe. Sociale wetenschappers die vertrouwd zijn met computergebruik zullen dit overzicht beslist op prijs stellen. Nieuwkomers krijgen op beknopte wijze een indruk van toepassingen en werkwijze van de automatisering in de sociale wetenschappen.

Aan de publikatie kleeft één groot risico, namelijk het gevaar snel achterhaald te zijn. De turbulente opkomst van de computer – in alle delen van onze samenleving – heeft pas zeer recent plaatsgevonden. Ontwikkeling en invloed zijn nog verre van tot stilstand gekomen. Het computergebruik in de sociale wetenschappen is vrij kort geleden op gang gekomen. Niemand kan voorzien welke nieuwe uitvindingen en toepassingen op zeer korte termijn onze samenleving gaan overspoelen. Daarom is het ook nog niet duidelijk wat dit alles voor gevolgen zal hebben voor de aanwending van de computer in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. De auteurs hebben dit bij de samenstelling van het boek heel goed gerealiseerd. Ze zijn wijselijk met beide voeten op de grond gebleven.

De verdienste van het boek ligt vooral in een beknopte en heldere weergave. Op eenvoudige wijze worden alle velden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek waar computergebruik zich manifesteert, beschreven. Aan voorbeelden ontbreekt het daarbij niet en tevens worden de meest voorkomende termen uit het jargon verduidelijkt. Het boek is rijkelijk voorzien van illustraties en foto's. De keuze van de foto's is echter niet steeds gelukkig. De opname ervan verhoogt het risico dat de publikatie snel achterhaald zal worden.

Het boek kan als inleiding uitstekende diensten bewijzen. Diegene die het koopt als handleiding of naslagwerkje, komt bedrogen uit. Bruikbare toepassingen staan er niet in. Alleen wordt op een leuke wijze de berekening van gemiddelde en standaarddeviatie in vier programmeertalen (BASIC, FORTRAN, PASCAL, COBOL) geïllustreerd. Wel ontstaat de indruk dat het omvangrijke onderwerp enigszins tekort gedaan wordt. Zeer wenselijk zou zijn wanneer vroeg of laat in een meer volumineus werk dieper wordt ingegaan op het onderwerp. Misschien is dat ook de wens van de auteurs. Mogelijk vervult dit boek daarbij een belangrijke rol.

Eric Jansen